

שלמה פישר

הציונות הדתית והחתירה להגמוניה

במסה זו אטען שבמשך ארבעים השנים האחרונות חתרה הציונות הדתית להגמוניה, לאו דווקא להגמוניה מלאה ודומיננטית, היינו, להיות הגורם המוביל ב"בלוק ההיסטורי" במונחים של גראמשי,¹ אלא במובן זה שרצתה להשפיע על מגוון מרחביהם של החיים הציבוריים – הטריטוריאליים והביטחוניים, כמובן, אך גם הערכיים והתרבותיים, וכן על הגדרת המדינה, תכליתה, הגדרת הטוב המשותף והכללי והגדרת הדמוס האמיתי. במונח הגמוניה כוונתי להנהגה מוסרית ופוליטית, שמנחילה תפיסת עולם כוללת הנשענת על הסכמה רחבה של החברה, והמאפשרת פרשנות של המציאות ופעילות בתוכה.² בגלל ההיבטים המודרניסטיים של תפיסתו, נראה לי שניתוח הציונות הדתית באמצעות גישתו של גראמשי יעיל יותר מניתוחה באמצעות גישת ממשכי הפוסט-מודרניים, דוגמת לקלאו ומוף.³

במסגרת הנוכחית אטען מספר טענות. בהן – מפעל ההתנחלויות מסמן משהו החורג הרבה מעבר לטריטוריה. ההתנחלויות הן רק הביטוי החומרי והחיצוני של תפיסה שונה של הלאומיות היהודית, ואף של תפיסה דתית חדשה. פרט לכך – לא זו בלבד שהפרקטיקה

* המסה נכתבה לפני אירועי ה-7 באוקטובר

1 Antonio Gramsci, *Selections from the Prison Notebooks*. New York: International Publishers, 1971.

2 *Selections from the Prison Notebooks*; דני פילק, *הגמוניה ופוליזם בישראל*. תל אביב: רסלינג, 2006. עמ' 23–53.

3 Ernst Laclau & Chantal Mouffe, *Hegemony and Socialist Strategy: Towards a Radical Democratic Politics*. London: Verso, 2014 (2nd edition).

הפוליטית של הציונות דתית מתנהלת בהתאם למודל התיאורטי של הגמוניה, גם השיח הפוליטי של הציונות הדתית מתכתב במידה זו או אחרת עם תיאוריה זו.

במשך השנים התפתחה החתירה להגמוניה והתגבשה. בראשיתה הייתה גולמית, ובמידה מסוימת נאיבית. היא התמקדה בהיבט הטריטוריאלי כי סברה שיש לו מתווה של פעילות ברורה ומעשית, וכי יזכה לתמיכה ציבורית. בסופו של דבר, הקמת יישוב פשוטה מיצירת שינוי בתודעת הציבור.

ראשית החתירה להגמוניה לאחר מלחמת יום כיפור

כמו אצל קבוצות אחרות, השאיפה להשפיע על המדינה ועל החברה הישראלית ולקחת חלק בעיצובה צפה בפועל אחרי מלחמת יום הכיפורים. אומנם התוכנית ליישוב ולסיפוח ארץ ישראל השלמה התגבשה אחרי מלחמת ששת הימים, אך התנאים הסוציולוגיים ליישומה לא הבשילו עד אחרי מלחמת יום כיפור. עד מלחמת יום כיפור התקיימו רק שתי יוזמות של הקמת יישובים ביהודה ושומרון – כפר עציון בהרי יהודה וקריית ארבע־חברון, ושתייהן נעשו תחת חסותה של מפלגת העבודה (כמפלגת שלטון) ותוך שיתוף פעולה איתה.

מלחמת יום כיפור השלימה את תהליך הדחתה של מפלגת העבודה מדומיננטיות פוליטית לא רק במובן הטכני, אלא גם בזה הערכי וההנהגתי. הכישלון במלחמה ("המחדל"), לצד חקירות השחיתות שהנהיג היועץ המשפטי אהרון ברק, קיבעו בתודעת הציבור את התפיסה שלפיה תנועת העבודה הציונית היא אליטת כוח (Power Elite), שדואגת בראש ובראשונה לכוחה, למעמדה ולמשאביה, אך כושלת בניהול מוצלח של המדינה. לוואקום שנוצר במרכז של הציבוריות הישראלית קפצה גם הציונות הדתית, בדומה לקבוצות אחרות.

אלא שהייתה הצדקה נוספת, חשובה אף יותר, לשאיפתה של הציונות הדתית להשפיע על הציבוריות הישראלית ולעצבה – לדידה היא נושאת את "הרצון הכללי" (במובן קרוב מאוד לזה של רוסו) של הציבור הישראלי. זאת אומרת, אחרי מלחמת יום כיפור ובזיקה אליה זיהו האידיאלוגים מבית מדרשו של הרב קוק תהליך אשר בו החל עם ישראל לחלץ את ה"אני" (לעיתים מוגדר גם תחת המינוח "עצמיות") האמיתי, את הרצון האותנטי

הפנימי שלו, ולחזור אליו. בתורת הרב קוק מתאפיין רצון זה ביסוד מטפיזי חזק מאוד. הוא מייצג בתמצות את רצונם של כל הנבראים לחזור למקורם באלוהים. החיבור לארץ ישראל ולמדינת התורה (המבנה את כל תחומי החיים הארציים בהתאם לאידיאלים האלוהיים) הוא הדרך הארצית לממש את הרצון הזה ולהתחבר לאלוהים. אופיו הכללי של הרצון הזה הוא מאפיין מהותי שלו. הוא אינו מתייחס לרצון הייחודי של הפרט או של כל מגזר (כולל המגזר הדתי!), אלא אמור לבטא את הרצון של האומה כולה, ובסופו של דבר – של האנושות ושל היקום.

אחרי מלחמת ששת הימים החל הרצון הכללי להתגלות בדרך אמפירית ביחס לשאלות פוליטיות וציבוריות (במיוחד ביחס לארץ ישראל),⁴ ואחרי מלחמת יום כיפור – ביתר שאת. כך למשל מתואר בטקסטים קלאסיים דוגמת "המעלות ממעמקים: למשמעותה של מלחמת יום כיפור", של הרב יהודה עמיטל.⁵ לדבריו, מתוך התבוסה והמחדל של ימי הלחימה הראשונים והתחושה של "העולם כולו נגדנו" חל תהליך של התכנסות פנימה, אל המשאבים והעצמיות הפנימיים. כאן, ברובד האותנטי של האני, נמצאו גם ההתגייסות למען האומה וההזדהות עם הרצון הכללי שלה.

מבחינת הפעילים של הציונות הדתית, הזדהות והתגייסות אלה נמשכו גם אחרי המלחמה, במיוחד במאבק נגד הסכמי הפרדת הכוחות, שאת המשא ומתן בעניינם ניהל מזכיר המדינה קיסינג'ר, ובעד "ארץ ישראל". הרצון הכללי בא לידי ביטוי בהפגנות הנרחבות נגד ההסכמים, ובניסיונות רבי-המשתתפים להקים יישובים ברמת הגולן ובשומרון. בניסיונות אלה השתתפו כידוע דמויות חילוניות, דוגמת נעמי שמר, משה שמיר ואריק שרון. הרעיון שלפיו המפגינים והמתיישבים מממשים את הרצון הכללי מקבל ביטוי מובהק בכתיבה מגזרית, לדוגמה בעלון של מושב קש"ת (ראשי תיבות – קוניטרה שלנו תמיד),⁶ שנוסד במאי-יוני 1974 במסגרת המאבק בהסכמי הפרדת הכוחות.

4 צבי יהודה הכהן קוק, לא תגורו. פורסם בסיני, ס"א, 1967, עמ' 225.

5 <https://etzion.org.il/he/publications/books-yeshiva-faculty/publications-philosophy-and-current-affairs/%D7%94%D7%9E%D7%A2%D7%9C%D7%95%D7%AA-%D7%9E%D7%9E%D7%A2%D7%9E%D7%A7%D7%99%D7%9D> הדברים נאמרו בשיחה בישיבה ב־20.11.1973. ראו אבי שגיא דוב שוורץ, ממצאות לשפה: הציונות הדתית ומלחמת יום הכיפורים. ירושלים: כרמל ומכון שלום הרטמן, 2022, עמ' 45–50.

6 קש"ת בגולן 1-2.

קש"ת נוסד בידי קבוצה משותפת של חברי הקיבוץ המאוחד החילונים ושל התלמידים האדוקים של ישיבת מרכז הרב (בהם בלטה הרבנית חנה טאו [1940–2005], אשתו הראשונה של הרב צבי טאו). הגליונות הראשונים של עלון היישוב נתנו ביטוי נרחב לתחושה שמדובר במאמץ לאומי, המבטא את הרצון הפנימי הכללי. הרָאָה לתחושה זו הייתה העובדה שבהקמת קש"ת השתתפו כלל המגזרים – בני ישיבה וקיבוצניקים, אדוקים וחילונים.

התפיסה שלפיה הציונות הדתית מקדמת את הרצון הכללי הפנימי של עם ישראל הפכה לאמונת קבע בציונות הדתית מימי גוש אמונים ועד ימי ההתנתקות, ובעצם עד היום (וראו דברי חבר הכנסת רוטמן על כך שהפרורמה המשפטית היא "רצון העם"), ונעשתה להצדקה המרכזית לניסיון להשיג הגמוניה. הזיקה של הציונות הדתית ל"רצון הכללי" היא מעין מקבילה לאפיסטמולוגיה המרקסיסטית של גראמשי ול"מהותנות המעמדית" שלו.⁷ על-פי גראמשי, בסופו של דבר יזכה מעמד הפועלים בהגמוניה ויקבל את הסכמתה של החברה האזרחית (בדרך למהפכה) כיוון שהוא, יותר מהמעמדות האחרים, רואה את המציאות נכוחה. ראייה עדיפה זו נובעת מן העובדה (כפי שטען מרקס ב"אידיאולוגיה הגרמנית") שמעמד הפועלים בונה את העולם ואת המציאות החברתית במו ידיו, ולכן מבין אותם טוב מאחרים. את נקודת המבט המדויקת יותר של הפועלים כינה גראמשי "Good Sense", ותיאר אותה כמציבה חלופת-נגד להגמוניה הבורגנית המשתקפת ב"Common Sense".⁸ אם כן, גם אצל גראמשי וגם בפילוסופיה הדיאלקטית של הרב קוק ישנו שחקן חברתי-קולקטיבי בעל עמדה עדיפה, שמסייעת לו להשיג הגמוניה והסכמה של החברה הכללית, המאפשרות לו להוביל אותה.

החתייה הנוכחית להגמוניה

הפרץ הראשון של הקמת יישובים הוא בעצם ניסיון ראשוני, גולמי במקצת, להשתתף בתחרות על כינון ההגמוניה בישראל. מהותו של מפעל ההתנחלויות, כפי שהדגישו דוברים קוקיסטיים מרכזיים במשך השנים, אינה טריטוריאלית-יישובית, אלא יש בה תוכן רוחני-

7 פילק, **הגמוניה ופופוליזם בישראל**, 2006. עמ' 37–41.

8 James Martin, Antonio Gramsci. *Stanford Selections from the Prison Notebooks*, pp. 322–343. ראו *Encyclopedia of Philosophy*. <https://plato.stanford.edu/entries/gramsci>

אידיאולוגי. "ארץ ישראל" והתנחלויות נושאים את הרעיון של ארגון החיים החומריים והארציים בהתאם לאידיאלים האלוהיים. כך הטעימו הרב יואל בן-נון, הרב ולדמן והרב טאו (בין היתר): המטרה האמיתית היא "התנחלות בלבבות". הזרם הקוקניקי חתר להנחיל תפיסה גאולית זו של הציונות לציבור כולו. ארץ ישראל היא התגלמותו של הרעיון הזה, ומכאן חשיבות הקמתם של יישובים, אך יחד עם זאת, המטרה הסופית נותרה תמיד רעיונית, אידיאולוגית ותודעתית.⁹

מההתחלה הגולמית הזו בשנות ה-70, נהפכה החתירה להגמוניה בזמננו שלנו למשוכללת ומתוחכמת הרבה יותר. קודם כול, הציונות הדתית מודעת להיותה בשנים האחרונות חלק מ"בלוק היסטורי" – קואליציה של קבוצות, שבהנהגת אחת מהן יוצרת ומפיצה תפיסת עולם משותפת שנתפסת "טבעית" ו"נכונה". היא רואה בעצמה חלק מהותי מהבלוק ההיסטורי של "הימין", המתמודד עם הבלוק ההיסטורי היריב – "השמאל".

הציונות הדתית תורמת לימין תרומה מכרעת – אינטלקטואלים – גם "מסורתיים", בלשונו של גראמשי, וגם "אורגניים".¹⁰ הם אלו שמנסחים את הפרוגרמה הפוליטית-תרבותית הימנית והם שמפיצים אותה ב"מלחמת החפירות" (War of Position), היינו, המלחמה על דעת הקהל של החברה האזרחית, על הסכמתו ותמיכתו.¹¹ האינטלקטואלים המסורתיים הם אקדמאים – ברובם משפטנים וכלכלנים. מרביתם קשורים ל"פורום קהלת", שם מנסחים ניירות מדיניות והצעות חוק. ואולם חשובים מהאינטלקטואלים האקדמאים הם האינטלקטואלים "האורגניים". אינטלקטואלים אורגניים אינם יושבים במגדל השן, אלא חיים ופועלים בתוך הקהילה. פעילותם משקפת את חיי הקהילה ומשפיעה עליה. הקבוצה הזאת כוללת את הרבנים, הר"מים והמורים של בתי הספר, של הישיבות, של האולפנות ושל המדרשות, ובכללה גם "הגרעינים התורניים", העוסקים בהסברה של "פנים אל פנים". קבוצות אלו מייחסות חשיבות זהה למי שנשלחו לפריפריה (לוד, יפו, באר שבע) ולמי שנשלחו לערים החילוניות של המרכז (תל אביב, רמת גן, רמת השרון). בהקשר הזה יש להזכיר גם את המכינות הקדם-צבאיות, המיועדות להכשיר קצינים ומנהיגים שיתפסו

9 יואל בן-נון, לא הצלחנו להתנחל בלבבות, נקודה, תשנ"ב. ראו דב שוורץ, **ארץ הממשות והדמיון: מעמדה של ארץ ישראל בהגות הציונות הדתית**. תל אביב: עם עובד, 1997, עמ' 121–123. הרב אליעזר ולדמן התבטא כך: "אנחנו תמיד חונכנו כך, שארץ ישראל – זה לא עניין של שטח. ארץ ישראל זה עניין של עומק, של תוכן נשמתי שקשור בהחלט בצורה מהותית והכרחית עם שטחי ארץ ישראל".

10 *Selections from Prison Notebooks*, 3–23

11 *Selections from Prison Notebooks*, 238 ff.

עמדות משמעותיות בצבא, ואחר כך בחיים הציבוריים. במכינות מקבלים החניכים הכשרה אידיאולוגית, כך שהם יכולים לשרת בעמדות אלו תוך כדי נאמנות לתפיסה הדתית-ימנית, ואף להשפיע על החיים הציבוריים בישראל. על כתפיהם של אינטלקטואלים אורגניים אלה מוטל עיקר הנטל של "מלחמת החפירות", ולמעשה, הם המופקדים על ה"התנחלות בלבבות". יש לציין שהשיח הציוני-דתית-הפוליטי-תרבותי מקביל לשיח הביקורתית-מרקסיסטי של גראמשי, ואף של לקלאו ומוף. הציונים הדתיים מדברים במפורש על השפעה על דעת הקהל ועל עיצובה, ורואים במערכת החינוך הדתית וביוזמות דוגמת הגרעינים התורניים גופים האמורים לקדם את ההגמוניה שלהם.

נדמה שמאמץ זה זוכה להצלחה לא מבוטלת בהפצתה ובהשרשתה של תמונת העולם הציונית-דתית בציבור. חלקים משמעותיים של השקפת העולם הזו – במיוחד הלאומיות הדתית המאפיינת את הציבור הזה – נכנסו בעשור האחרון לזרם המרכזי של החיים הציבוריים בישראל. משמע, תפיסת העולם של מגזר שהיה בעבר קטן ולא חשוב – הפכה להיות גורם מרכזי בתחרות על ההובלה הרעיונית והפוליטית של מדינת ישראל. בתהליך מקביל להתפתחויות בהונגריה, בפולין, בהודו ובארצות הברית, עבור חלקים ניכרים של האוכלוסייה בישראל הפכו האומה, מדינת הלאום, הזהות הלאומית, הסיפור ההיסטורי הלאומי ואדמת המולדת להיות מקודשים (מבלי שיאמצו בהכרח אורח חיים דתי).

אם נתבונן בתוצאות הבחירות מאז 2009, רוב הציבור היהודי מזדהה כימני ומעניק רוב למפלגות ימין. ממשלות ישראל ב-12 השנים האחרונות כללו רוב בכנסת שהתנגד לתהליך השלום, וכן שלל ויתור על שטחי יהודה ושומרון והקמת מדינת פלסטינית.¹² זאת אומרת, רוב הציבור הישראלי, ובפרט הישראלים היהודים, אימצו במידה זו או אחרת את העמדה הפוליטית הציונית-דתית. דומה שחלק ניכר מאוכלוסייה זאת גם רואים את הערכים הלאומיים כמקודשים.

על-פי מחקר שנעשה לאחרונה, 55 אחוזים מן האוכלוסייה היהודית מסכימים עם האמירה שלפיה "להיות יהודי טוב משמעו ליישב את ארץ ישראל השלמה".¹³ סקר אחר, שהתפרסם ב-2014, מלמד שיותר מ-21 אחוזים מקרב האוכלוסייה היהודית רואים עצמם

12 אומנם ב"נאום בר אילן" צידד ראש הממשלה נתניהו בפתרון מדיני של שתי מדינות לשני עמים, ואולם בפועל לא קידמו ממשלות נתניהו שום משא ומתן או תהליך מדיני אחר מול הפלסטינים.

13 מבסיס הנתונים של פרויקט "יהדות ישראלית" של המכון למדיניות העם היהודי.

שייכים ל"מגזר הדתי-לאומי" במידה רבה או במידה רבה מאוד.¹⁴ שיעורים אלו הפתיעו, משום שלפני כן הוערך שיעור הציונים הדתיים ב-12 אחוזים. כשליש מהקבוצה הגדולה הזו לא הגדירו עצמם "דתיים", אלא "מסורתיים" ו"מאמינים", ששמירת ההלכה מבחינתם סלקטיבית. אוכלוסייה זו מאופיינת בעמדות פוליטיות ימניות ובפרטיקולריות יהודית, עד כדי נטייה לשלול מלא-יהודים זכות הכרעה פוליטית או אפילו שוויון בקבלת שירותים ציבוריים.¹⁵ כפי הנראה, זהו ציבור שאינו "דתי" או "אורתודוקסי" בחייו האישיים, אך גישתו לזהות המדינה ולשאלות השטחים והביטחון הלאומי היא אתנו-דתית וסקרלית (הרואה בהם ממד מקודש).

בדומה לכך, הפרשן והשדר הימני שמעון ריקלין, התומך בנתניהו ובליכוד, אִפִּיין את כלל תומכי נתניהו כ"מאמינים". בין שמדובר בחרדים, דתיים, או מסורתיים, המכנה המשותף הוא האמונה באל. ציבור זה מעוניין שהחיים הציבוריים של המדינה יישאו אופי סקרלי או דתי.¹⁶ בטענה המשלימה לזו של ריקלין, קרולינה לנדסמן, פרשנית עיתון **הארץ**, בעלת דעות שמאליות, כתבה: "[הציונים הדתיים] הם בכל מקום, עם כיפות, בלי כיפות, במחנה הימין, במחנה השמאל, בממשלה ובאופוזיציה, בכל שדרת הפיקוד של צה"ל, במשטרה, בפרקליטות, בתקשורת..."¹⁷.

לסיכום, דומה שהציונות הדתית היא דוגמה ומופת לחתירה להגמוניה. כקבוצה אידיאולוגית השואפת לעצב ולהוביל את החברה, היא מפתחת אסטרטגיה וטקטיקה הדומות מאוד לאלו של גראמשי, לא רק במישור המעשי, אלא גם, במידת מה, במישור השיח והתיאוריה.

14 תמר הרמן ואחרים, **דתיים? לאומיים! המחנה הדתי-לאומי בישראל**. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2014.

15 שם.

16 <https://www.haaretz.co.il/digital/podcast/weekly/premium-PODCAST-1.9928540>

17 קרוליין לנדסמן, "בן-גביר מבקר את העציר המינהלי קוואסמה, זה כיעור". **הארץ**. 22.10.2021.

ד"ר שלמה פישר, בית הספר לחינוך ע"ש שלמה פוקס, האוניברסיטה העברית בירושלים (בגמלאות), עמית בכיר במכון למדיניות העם היהודי, ירושלים.

דוא"ל: sfischeryesodot@gmail.com